

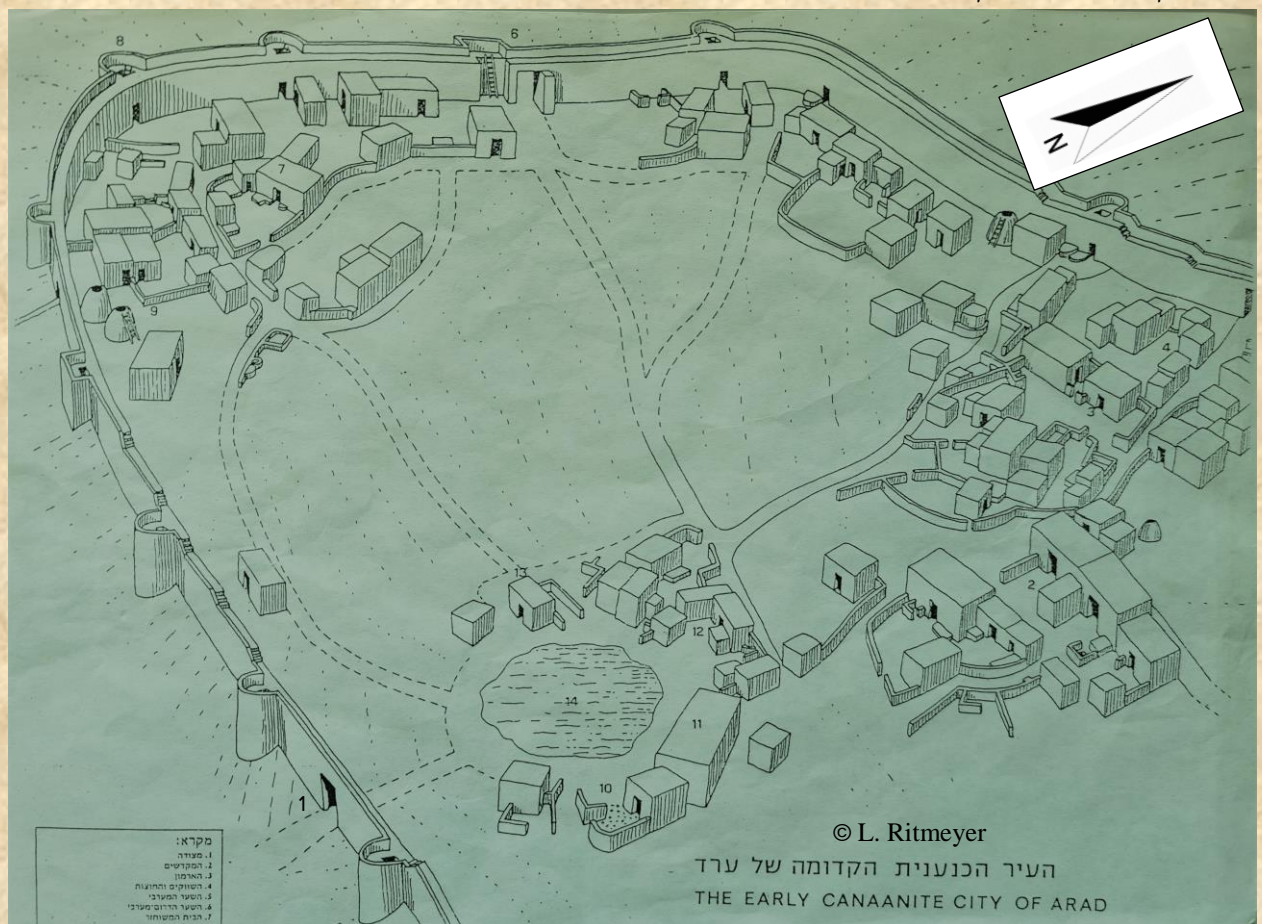
ערד הכנענית וראשית העיר – אלון שביט

ערד הכנענית מזוהה בתל ערד אשר נמצא כשמונה ק"מ מערבית מהעיר ערד הנקראת על שמו. האתר נמצא בשוליים הצפוניים של בקעת ערד, למרגלות הר חברון. האזור היווה צומת דרכים לצירי אורך שנעו מהר חברון דרומה ולדרכים שנעו לאורך בקעות באר-שבע וערד לכיוון ים המלח. בסקירה זו נבקש להתמקד בעיר הכנענית בערד. בראש התל הייתה מצודה חשובה מימי ממלכת יהודה, אשר תזכה לסקירה נפרדת.

החפירות הארכיאולוגיות בערד התקיימו החל בראשית שנות ה-60 של המאה העשרים במקביל להקמת העיר ערד. החפירה באתר הכנעני של ערד הופקדה בידי הארכיאולוגית פרופ' רות עמירן ואילו את המצודה מימי ממלכת יהודה חפר פרופ' יוחנן אהרוני.

ראשית היישוב בערד היה כבר בתקופה הכלקוליתית, במחצית הראשונה של האלף הרביעי לפני הספירה. עדות לכך בממצא שברי כלים המתוארכים לתקופה במכלולי בורות ששימשו את התושבים במרחב. גם בתקופת הברונזה הקדומה א' המשיך המקום לשמש כאתר פרוז ובו אוכלוסייה מצומצמת.

ערד בתקופת הברונזה הקדומה ב'

בראשית האלף השלישי לפני הספירה התפתחה באתר עיר שהשתרעה על פני כמאה דונמים וחיו בה כ-2500 תושבים. העיר התמקמה על מרחב טופוגרפי בעל מתאר תיאטרון שחלקו הגבוה בצפונה והוא מנוקז בידי אפיק טבעי בחלקו הדרומי, המשמש כיום לכניסה לאתר. הסימונים להלן, בסוגריים רבועים, מפנים למפת האתר שהוכנה על ידי לין ריטמאייר עבור

הסקירה לעיל הוכנה על ידי תגליות - מיסודו של מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר) www.tagliot.com כל הזכויות שמורות ©

אין לשכפל, להעתיק, לתרגם, לצלם, להקליט או להעלות למאגר מידע ללא אישור בכתב מנציג מוסמך של תגליות. עמוד 1

משלחת החפירות. האתר כולו הוקף בחומה ולאורכה הוקמו מגדלים רבועים וחצי עגולים [8] לסירוגין. השער הראשי של העיר [1] לא שרד אך חוקרי העיר מניחים שהוא היה ממוקם בחלק הנמוך ביותר בפאה הדרומית של העיר. השיקולים לזיהוי השער במקום זה רבים: ראשית, מרבית מהלכה של החומה נחשף על ידי החופרים ולמעט פשפשים קטנים בחלק המערבי [6] לא זוהה שער. האזור היחידי בו חומת העיר לא שרדה באתרה הינו החלק הדרומי הנמוך אשר ניקז במשך אלפי שנים את הנגר העילי מכל תחומה של העיר לכיוון דרום ויש להניח שמי הנגר סחפו עם השנים כל שריד בנוי שהיה סמוך לערוץ הזרימה, וכך היה גורלו של השער. סיבה שניה לשחזור השער במקום הנמוך ביותר בעיר נסמכת על מחקר השוואתי לערים רבות אחרות בנות הזמן. חוכמת ההמונים גרמה כנראה לבני התקופה להבין שבשגרת היום-יום, ולא בימי מלחמה ומצור, נוח להיכנס ולצאת מהעיר במקום הנמוך בתחומה וזאת במקום לטפס לחלקה העליון על מנת לצאת מהעיר ולאחר מכן לשוב וטפס לראש השלוחה בכדי לחזור ולהיכנס בשער העיר. במקרה של ערד, החלק הדרומי והנמוך של העיר אף פנה לכיוון המרחב הגיאוגרפי הטבעי אשר שימש כצומת הדרכים באזור והיה זה נכון להפנות את השער לעבר השיירות הנעות בדרכים. יתרה מכך, מרבית שדות המזרע סביב תל ערד היו במישורים מדרום לתל ויש להניח שלתושבי העיר, שיצאו לעבד את אדמתם, היה נוח יותר לצאת לשדותיהם מכיוון דרום ולשוב בערב של יום לעיר משם. סיבה שלישית להצדקת מיקומו של השער במקום הנמוך ביותר בעיר הינה הצורך לנקז עודף מי נגר אל מחוץ לעיר בזמן אירועי שיטפונות, שהיו אירועים שכיחים בנגב למרות דלות המשקעים בתחומה. פתח ניקוז לנגר היווה בכל עיר קדומה נקודת תורפה בהגנה על העיר. במקום ממנו ניתן להוציא כמות גדולה מאוד של מים ללא הפרעה, יוכלו אויבים לחדור לעיר (מן הסתם בימים בהם אין שיטפון, כפי שהיה במרבית ימי השנה). אנשי התקופה הבינו שהמקום הנמוך ביותר בחומת העיר הינו נקודת תורפה אסטרטגית, הן בשל היותו נמוך ביחס לסביבה והן בשל הצורך להוציא דרכו את מי הנגר. לפיכך, הם מיקמו את שער העיר במקום זה כמעט ללא יוצא מן הכלל. כך יכלו לבנות שער מסיבי המוגן על ידי מגדלים גבוהים אשר בתוכו הוצב משמר שווידיא שנקודת התורפה תישמר היטב.

מעט צפונה מהמקום המזוהה עם שער העיר, בסמוך לערוץ הניקוז הטבעי של העיר, זיהו חופרי האתר מאגר מים בנוי היטב [14], אשר אצר את מי השיטפונות לתוכו וסיפק מים לתושבי העיר במשך שבועות רבים לאחר כל אירוע שיטפון. צמוד למאגר נחשפו מבנים שהיו שונים במתארם מבתי המגורים הטיפוסיים לעיר ערד [11]. את אחד מהבתים הללו החוקרים הציעו לזהות כמשכן הממונה על חלוקת המים [10]. היה זה תפקיד מנהלי חשוב מאוד בשל מיעוט מקורות המים והמשקעים במרחב.

אף שחופרי תל ערד זיהו באתר ארבע שכבות ארכיאולוגיות שונות, עיקר השרידים באתר משתייכים לשלב העירוני שלו שכלל שתי שכבות בלבד. באתרים חשובים בארץ, בני תקופת הברונזה הקדומה, אשר גם בהם היה ביטוי לראשית תהליכי העיור, היו במקרים רבים עשרות שכבות ארכיאולוגיות זו על גבי קודמתה. בנסיבות אלה, השטחים המתוארכים לתקופת הברונזה הקדומה היו מוגבלים בגודלם ובמידע שניתן היה להפיק מהם לצורך שחזור העיר. יתרה מכך, תושבי השכבות המאוחרות בתלים הקדומים נהגו כמקובל לחפור לעומק השרידים שהותירו קודמיהם ולפגוע בשרידים מתוך רצון לבנות במקומם וליהנות מחומרי הבנייה שהותירו התושבים בעבר.

ייחודה של ערד הכנענית בכך שלאחר שהעיר ננטשה, היא לא נושבה שנית והארכיאולוגים זכו לחשוף אותה במצב השתמרות טוב יחסית ועל פני שטח נרחב יחסית.

בחלק המערבי של האתר נחשף רובע מגורים רחב היקף. הבתים ברובע הזה [7, 9] היו דומים מאוד בגודלם ובתכניתם והדבר מלמד במידה רבה על שוויון מעמדי בין תושבי הרובע. הבית הערדלי הפך לכינוי המתאר בתים טיפוסיים בני התקופה, בהם גם בתים שנחשפו באתרים אחרים. זהו בית רוחב, שהכניסה אליו הייתה במרכז הקיר הארוך שלו [21]. הכניסה לבית הייתה במדרגה היורדת מסף הדלת למפלס הרצפה. יש להניח שדלת הבית נסגרה לעבר המדרגה, באופן שלא ניתן יהיה לפתוח אותה כלפי חוץ, ובני הבית יכלו לנעול את דלתם מבפנים באמצעות בריח שהיה עשוי קורת עץ.

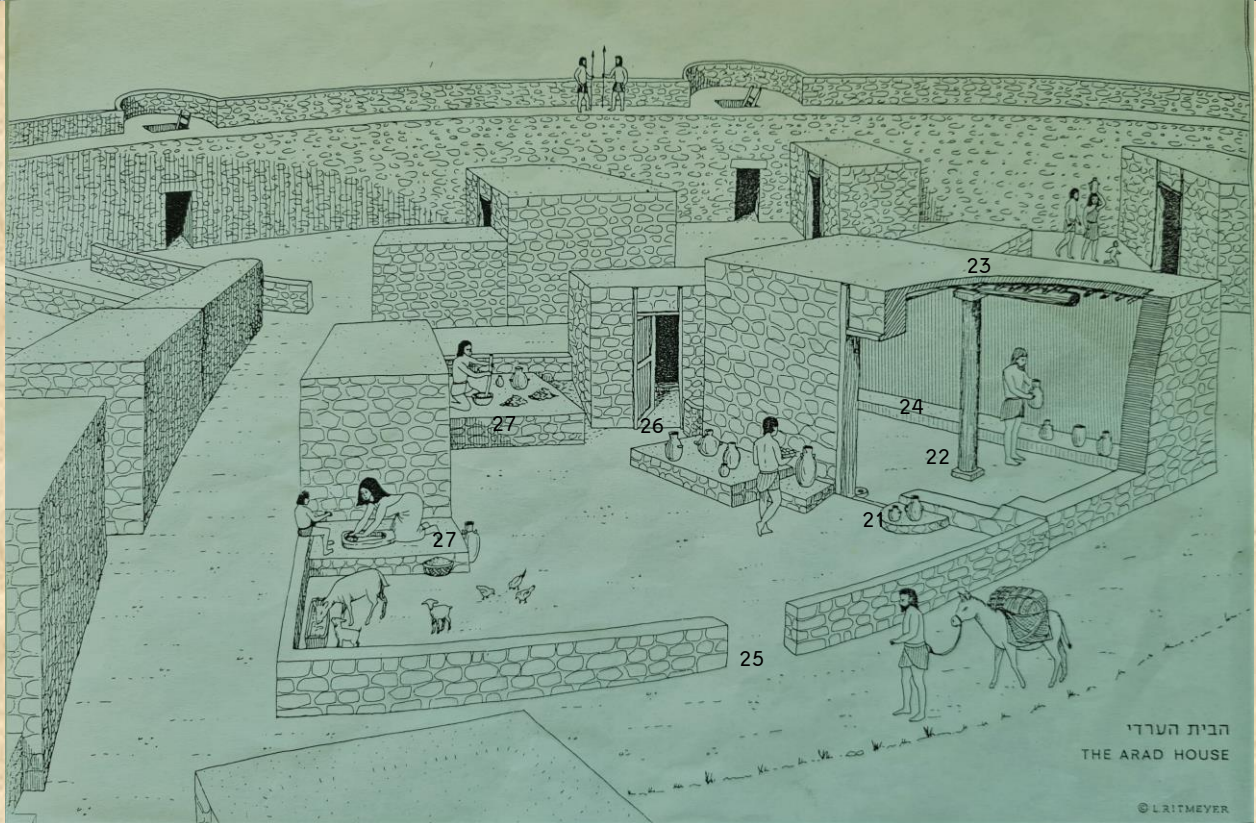

תגליות ארכיאולוגיה לכל

מסודו של מכון ישראלי לארכיאולוגיה וע"ר

איזירות קשר: 08-6611330

כך הם זכו להגנה נוספת על גופם ועל רכושם בשעות הלילה, בעת שלנו בבית. במרכז הבתים בערד נמצאו לוחות אבן גדולים ושטוחים [22]. לדעת החוקרים היו אלה בסיסי קורות עץ אשר תמכו בגג הבית שהיה בנוי עץ ומכוסה בזרדים ובקש עליהם הניחו טיט בוץ [23]. שרידי הגג האורגניים לא נותרו. אך מקדשון חרס קטן שנמצא בערד ומוצג כיום במוזיאון ישראל, נראה ממש כמודל של הבית הערדי והוא מסייע לשחזר את מתארו. סביב קירות הבית היו לרוב ספסלים מוגבהים מעט ממפלס הרצפה [24]. לא ניתן לקבוע בוודאות מה היה תפקידם, אבל במורשת האדריכלית של המזרח התיכון, ספסלים דומים שימשו כדרגשי לינה. הבית הערדי, כמו בתים רבים בבניה הקדומה, היה חסר חלונות. דלתו שימשה כפתח האוורור והתאורה היחיד. מחקרים אתנוגרפיים בחברות מסורתיות מלמדים שבמשך היום בני הבית לא שהו כלל בתוכו ומרבית פעולות היום-יום התבצעו בחצר הבית, ברחבי היישוב או מחוצה לו.

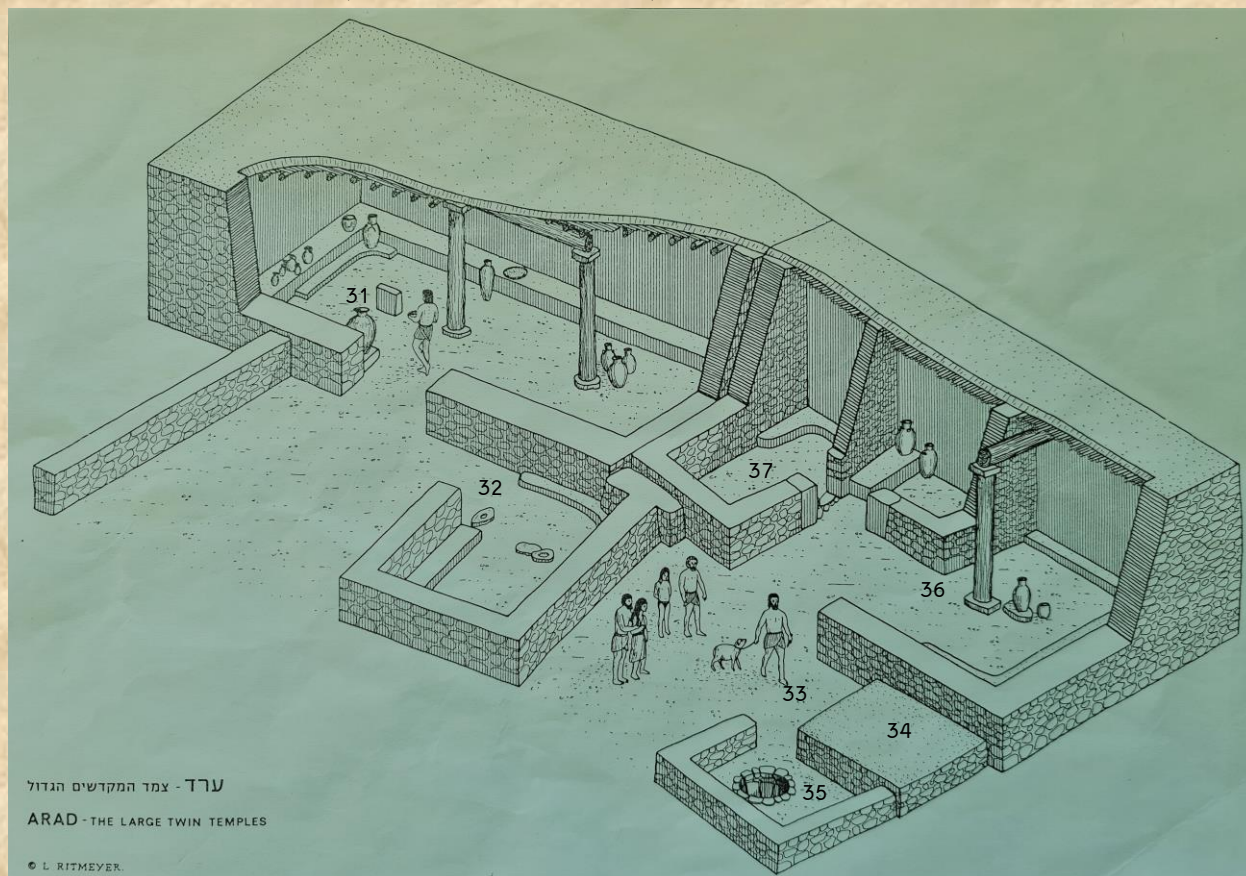
חצרות הבתים שנחשפו היו אף הן בעלות מתאר דומה זו לזו. הן השתרעו על שטח של עשרות מטרים רבועים. לחצר הייתה כניסה בודדת מהרחוב [25]. יש להניח שכניסה זו נסגרה בדלת עץ. בית המגורים ניצב בשולי החצר. ברחבי החצר היו מחסנים שונים לכלים ומוצרים חקלאיים [26], ומתקנים לביצוע מלאכות בישול, אפייה ועוד [27].

צפונה מרובע המגורים המתואר לעיל נחשף רובע שונה בתכלית, אשר בו היו, לדעת חוקרי האתר, ארמון ומקדשים. האדריכלות המאפיינת את מכלול הארמון אינה שונה משמעותית מסגנון בתי המגורים בערד. החוקרים הגיעו למסקנה שזהו מכלול מגורים של בני המעמד העליון על בסיס תכניתו כמכלול חדרים גדול הפונה לחצר מרכזית [3 באיור המציג את העיר כולה לעיל]. בנוסף לכך נמצאו במכלול זה ממצאים עשירים ורבים ביחס לאלה שנמצאו בבתים הרגילים. לא ניתן לקבוע מי שכן במכלול הארמון האמור, אין בין הממצאים כל ראייה הקושרת את מלך העיר דווקא למכלול זה. תקופת הברונזה הקדומה נחשבת כתקופה בתר-היסטורית בארץ ישראל. בעוד שבמצרים השכנה היו טקסטים רבים שתוארו את החברה, השלטון והדת, בארץ כנען לא נמצאו כלל טקסטים ואף לא כאלה אשר נכתבו מחוץ לארץ ומתארים

אותה. לאור היעדר מקורות היסטוריים לא נוכל לקבוע בוודאות מה הייתה השיטה הפוליטית הנהוגה באותם ימים והאם ערי כנען נשלטו על ידי מלכים מקומיים כפי שהיה בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, המתועדות גם על בסיס תעודות כתובות. מאחר שהעיר לא נחפרה במלואה, אין לשלול אפשרות שהארמון שבו התגורר שליט העיר היה עוד גדול הרבה יותר מהמכלול המסומן בתכנית כ-3 ואולי הוא ניצב בחלק הגבוה של העיר החולש על כולה. חשיפת מכלול מגורים עשיר ורחב היקף, ולצדו מכלול דומה נוסף [4], מעידה בכל מקרה על אליטה חברתית בערד של תקופת הברונזה, אשר יש להניח שהיה בה ריבוד חברתי שכלל לפחות שלוש שכבות: אליטה, מעמד בינוני ומעמד נמוך שבתו היו דלים יחסית.

צמוד למכלולים שהוגדרו לעיל כארמונות, זוהה רובע מקדשים. היו אלה שני צמדי מקדשים, זה על יד זה.

חוקרי ערד הסבירו את הדפוס של שני מקדשים קדומים בכך שהמסורת הכנענית, כמו מסורות של עמים במזרח הקדום כולו, מלמדת שהפולחן התקיים במקרים רבים לצמדי אלים, זכר ונקבה. כך למשל האל בעל והאלה ענת, האל ואשרתו ועוד. צמד המקדשים הצפוני-מערבי השתמר טוב יותר מהצמד השני. ניתן להבחין בכך שמדובר בשני מכלולים עצמאיים לחלוטין. יש להניח שהם לא נבנו כמכלול אחד והמקדש המאוחר הוצמד לקודמו. המקדש הדרומי בין השניים כולל חדר רוחב [31], בדומה לזה שהכרנו בבית הערדי. סביב קירות החדר נבנה ספסל הדומה

הסקירה לעיל הוכנה על ידי תגליות - מיסודו של מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר) כל הזכויות שמורות ©
אין לשכפל, להעתיק, לתרגם, לצלם, להקליט או להעלות למאגר מידע ללא אישור בכתב מנציג מוסמך של תגליות.

אף הוא לזה שמצוי בבתי המגורים. אך בשונה מהבית הערדי, מדובר בחלל גדול יותר אשר תקרתו נסמכת על שני עמודים. מצבת אבן חלקה וגדולה נקבעה במרכז ציר האורך של המקדש, שמאלה מפתח הכניסה. פרט אבן כזה חריג מאוד באתר ויש להניח שהמצבה הזו שימשה כמוקד הפולחן. מחוץ למקדש הגדול נבנה מכלול קטן אשר שימש כנראה את המשרתים במקדש [32].

המקדש הימני בצמד המקדשים המתואר כולל גם הוא מכלול חיצוני אשר ניצב מימין לכניסה למקדש [33]. במכלול

ניתן לראות במה מוגבהת [34] אשר אולי שימשה כמזבח עולה ולצדה יש בור מדופן בלוחות אבן [35]. החוקרים התלבטו באשר לתפקידו של הבור המדופן. הם הציעו שהבור אגר בתוכו את הדם הניגר מִזְבַּח העולות על המִזְבַּח הסמוך. אך בבור אין סימני טיח והדיפון שלו, איכותי ככל שיהיה, לא יכול היה לאגור נוזלים. לדעת כותב שורות אלה, היה זה טבון בו צלו את הקורבנות. בתרבויות עתיקות רבות היה נהוג להאכיל את בני הקהילה בבשר הקורבן. מתקנים דומים מאוד לזה המצוי בערד ניתן למצוא במקדש השומרוני בהר גריזים, שם צולים את בעלי החיים השחוטים בתוך בור שחומם שעות קודם לכן. לאחר הצבת הקורבן, משופד על עץ בתוך הבור, סוגרים את הבור ונותנים לבעל החיים

להיצלות בתוכו במשך שעות. רק לאחר מכן מוציאים את הבשר הצלוי ועורכים את ארוחת הקורבן. לצערנו, החפירה של המכלול הזה בוצעה לפני שנים רבות בתקופה בה לא היו לרשות הארכיאולוגים כלי מחקר המאפשרים לזהות פעילות צלייה של בשר בחום גבוהה. המתקן המתואר עבר הליכי שחזור והוא ניצב חשוף מזה כשישים שנה וספק אם ניתן לבחון אותו במצבו הנוכחי. עם זאת, אם אכן היה זה בור צלייה של קורבנות המקדש, יש להניח שהיו באתר בורות נוספים מאחר שלא ניתן להאכיל קהילה (גם אם לא את כל תושבי האתר) בבשרו של בעל חיים בודד, צאן או בקר.

המקדש הימני שונה בתכניתו מזה הצמוד לו משמאל. הוא אינו בנוי כחלל אחד רוחבי אלא מחולק לחדר גדול [36] וממנו כניסה לחדר קטן יותר משמאל לכניסה [37]. בהתבסס על ההקבלה למקדש הסמוך, בו המצבה נמצאה משמאל לכניסה, אפשר להניח שהחדר הקטן שימש כמעין קודש קודשים של המקדש.

האיור העליון ובו תכניתה הכוללת של ערד בתקופת הברונזה הקדומה, מציג עיר מתוכננת היטב. היא מוקפת חומה, מגדלים, פשפשים ושער. יש בה רשת רחובות מתוכננת הכוללת רחוב פריפריאלי הסובב את העיר סמוך לחומה וכן רחובות רדיאליים אשר מנתבים את התנועה מרובעי היישוב לעבר מאגר המים והשער. אנו עדים לכך שבעיר יש מבני ציבור רבים ומגוונים.

נשאלת השאלה מתי אנחנו מכנים יישוב קדום כעיר? בעידן המודרני נהוג להכריז על מועצה מקומית כעירייה בהתאם לכמות התושבים בה. אך גם תבחין זה אינו אובייקטיבי והוא מושפע משיקולים פוליטיים. כיצד עם כן יכולים חוקרי תרבות קדומה לקבוע האם יישוב מסוים הינו עיר או כפר? בעבר נהגו להתבסס על תבחינים כגון: חומה, אבל גם למבצר יש חומה והוא כלל אינו עיר. ניסו להתבסס על כמות התושבים בעיר, אבל אנו עדים ליישובים קטנים בהיסטוריה אשר אין כלל ספק שהיו ערים.

בהעדר יכולת להישען על סרגל מדידה ברור, על החוקרים לבחון האם באתר עתיקות נחקר, בתקופה מוגדרת, יש ביטוי מובהק לחברה עירונית? האבחנה בין חברה כפרית לזו העירונית חדה. בכפרים, בעבר ובהווה, בכל רחבי העולם, אין

ביטוי לריבוד חברתי. מרבית בתי הכפר נראים זהים. לעיתים בית המוכתר עשיר וגדול יותר מבתי שכניו. העיר מתאפיינת בריבוד חברתי הכולל לפחות שלוש שכבות מעמדיות ולעיתים אף ארבע או חמש שכבות. היררכיה חברתית הינה תנאי הכרחי לארגון עירוני. רק בחברה היררכית ניתן לגייס כוח אדם מקרב תושבי העיר ומכפרים רבים סביבה על מנת לגייס את המשאבים הנדרשים להקים מיזמים ציבוריים רחבי היקף שמשפחה בודדת ואף לא חמולה גדולה או תושבי כפר, יכולים להקים. לפיכך, בחינה של הבשלת יישוב קדום למעמד עיר לא מתבצעת על בסיס תבחינים אחדים של גודל או ביצורים. רק מכלול של תבחינים המעידים על רב שכבתיות חברתית ועל יכולת ארגונית ליזום ולהקים מפעלי ציבור היא עדות לקיומה של עיר.

ערד הכנענית ניטשה ללא סימני אלימות באמצע האלף השלישי לפסה"נ. בעבר היה מקובל להסביר תהליכי פריחה ודעיכה ביישובי הספר ביוזמות או במחדלים של הממלכות בארץ הנושבת. ככלל, הנטייה הייתה לתאר את יחסי הארץ הנושבת עם ארץ המדבר כיחסים חד-צדדים הנקבעים על פי יחסה של הארץ הנושבת לתושבי ספר המדבר. ברצותה, הקימה הממלכה ערים ומבצרים ובחדלונה, נטשה אותם ונתנה להם לגווע ולהינטש או אף החריבה אותם. מזה עשרות שנים מקובל לבחון את היחסים בין המזרע ליישוב בין שתי ישויות אלא כמערכת שלובה המקיימת יחסי גומלין בעליות ומורדות. ארץ המזרע נסמכת על הישימון מאחר שכלכלת ספר המדבר הינה כלכלה מתמחה של גידול מרעה. עודפי הצאן נמכרו לתושבי ארץ המזרע ובתמורתם קיבלו הנוודים מוצרים חקלאיים ותעשייתיים מבני הכפרים והערים. דווקא בימים בהם משברים פקדו את ארץ המזרע, והביקוש פחת בהדרגה לצאן ולמוצריו, בהם: בשר, צמר, עורות, חלב וגבינות היה על יושבי הספר לחפש לעצמם פתרונות חלופיים כבסיס לכלכלתם.

לדעת רבים, בראשית תקופת הברונזה הקדומה החלה מצרים לייבא נחושת מאזור הערבה. הביקוש לסחורה חשובה זו הלך וגדל ובשלב מסוים זיהו יושבי המדבר את הפוטנציאל הכלכלי האדיר שבהפקת הנחושת ובשינוע שלה מאתרי המכרות למצרים וליעדים נוספים במזרח הקדום. נראה שפריחתה של ערד כעיר בלב ספר המדבר נבעה בעיקר בנסיבות ההתעשרות של יושבי האזור בשל הסחר בנחושת ואולי גם בשל אספקת אספלט ביטומני שנכרה סביב ים המלח והיה מבוקש מאוד במצרים לאיטום סירות ולחניטת המתים. על בסיס גישה זו ניתן להניח שמשבר שפקד את מצרים גרם לירידה ניכרת בביקוש למוצרים מאזור ערב ולפגיעה קשה בהכנסות תושביה. במצב מעין זה ידעו תושבי המדבר לפתח תוך שנים בודדות עדרי צאן גדולים וחזור לכלכלת רעייה מסורתית. אך כלכלתם של הרועים מחייבת אותם לחיי נדודים והם לא יכלו להיוותר תושבי ערים ולפיכך ערד סיימה את תפקידה ההיסטורי כעיר כנענית והיא לא נושבה יותר כעיר.

בספר במדבר מוזכר מלך ערד כמי שעמד בדרכם של בני ישראל. "וַיִּשְׁמַע הַכְּנַעֲנִי מֶלֶךְ עָרָד יֹשֵׁב הַנֶּגֶב כִּי בָא יִשְׂרָאֵל דֶּרֶךְ הָאֲתָרִים וַיִּלְחֶם בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּשָּׁב מִמֶּנּוּ שָׁבִי (במדבר כא א)." על פי החפירות הארכיאולוגיות ברור לנו שערד לא הייתה מיושבת בסוף תקופת הברונזה המאוחרת או בראשית תקופת הברזל, התקופות אליהן יש ליחס את מסע בני ישראל במדבר בדרכם לכנען. לפיכך, לא ניתן ליחס את מלך ערד המקראי לאתר זה. לדעת חלק מהחוקרים השם ערד היה שכיח מאוד בעת העתיקה והיו יישובים אחדים ברחבי הנגב שכוננו ערד. חוקרים אחרים מציעים שאזכורה של ערד במסורת המקראית מבוסס על השלמות בנרטיב שהתבססו על כך שערד שימשה כמבצר ספר חשוב בגבול ממלכת יהודה במהלך תקופת הברזל ב', עת התגבש הנוסח המקראי, ויושבי המצודה הכירו היטב את שרידי העיר הכנענית שהיו למרגלותיה, אף שהם לא ידעו לאיזה תקופה לשייך עיר זאת.